

Azərbaycan muğamlarının qorunub saxlanılmasında not yazılarının rolu

Xalq mahnıları, təsniflər, rəng və rəqslər kimi, muğam janrı da xalqımızın ictimai-iqtisadi həyatı ilə sıx bağlı surətdə inkişaf etmiş, cəmiyyətin müəyyən inkişaf dövrü ilə əlaqədar olaraq şəklini dəyişmiş, formalaşmış və zənginləşmişdir. Muğam çoxhissəli, improvizasiya üslubunda qurulan xalq musiqimizin böyük formalı janr növüdür.

Muğamlar əsas etibarilə vokal-instrumental şəkildə ifa olunurlar. Lakin musiqi mədəniyyətimizin inkişafı və xüsusən muğamların xalq arasında çox yayılması ilə əlaqədar olaraq, muğamlar bir instrumental janr kimi xalq arasında özünə geniş yer tapmışdır. Muğamların nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və tədqiqi üçün onların nota yazılması zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalq musiqi yaradıcılığının mütəmadi və diqqətli toplanması, nota yazılması və öyrənilməsi yalnız ölkəmizdə sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra başlanmışdır. Bu dövrlərdə elmin bütün sahələrində də böyük irəliləyişlər baş verdi.

Bu dövrdə xalq musiqi folklorunun toplanıb nota yazılması günün ən vacib məsələlərindən biri idi. Azərbaycan xalq musiqisinin toplanması işində Bakıda Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində 1932-ci ildə ilk dəfə təşkil olunan "Elmi tədqiqat musiqi kabinəsi"ni xüsusi qeyd etməliyik. Bu kabinənin ilk rəhbəri SSRİ xalq artisti Bülbül (Murtuza Məmmədov) olmuşdur. Bu illərdə xalq mahnı və rəqsləri ilə bərabər, muğamların da nota yazılması haqqında təşəbbüslər irəli sürülmüşdür.

1936-cı ildə bu işi hələ konservatoriyanın tələbəsi olan gənc bəstəkar Zakir Bağirov və Tofiq Quliyev davam edir. Muğamların Azərbaycanın görkəmli bəstəkarları M.Maqomayev, F.Əmirov, Q.Qarayev, Niyazi tərəfindən toplanıb.

Nota salınmasın baxmayaraq onların ilk nəşri Tofiq Quliyev və Zakir Bağirova məxsusdur. Onlar məşhur tarzən Mənsur Mənsurovun ifasında "Rast", "Zabul" və "Digah" dəstgahlarını nota salmışlar. "Rast" və "Zabul" dəstgahları T.Quliyevə, "Dügah" dəstgahı isə Z.Bağirova məxsusdur. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, onların

nota saldığı muğamlar "dəstgah" adlansa da, dəstgahın quruluşunu bütövlükdə əks etdirmir. Muğamların not yazılması sonralar da musiqiçilərin diqqətini cəlb edir.

Uzun fasilədən sonra bu işlə mütəmadi olaraq Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun elmi əməkdaşı, bəstəkar N.Məmmədov məşğul olmağa başlayır. O, özündən əvvəl muğamları nota köçürən həmkarlarının işini davam etdirmişdir.

N.Məmmədovun nota saldığı məcmuələrlə ilk məcmuələr arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, əgər ilk məcmuələrdə muğamlara akkordlar tətbiq edilibsə, N.Məmmədov öz nəğmələrində muğamları tarın ifasına yaxınlaşdıraraq yalnız dəm səslərdən istifadə etmişdir. 1962-ci ildə "Cahargah" və "Humayun" muğamlarını nota salmış və nəşr etdirmişdir. Bildiyimiz kimi, muğamlar instrumental və vokal instrumental olurlar. O, bu məcmuəni instrumental ifaçılıq üslubunda məşhur tarzən Əhməd Bakıxanovun ifasında nota salmışdır.

1962-ci ildə onun "Sovetski kompozitor" nəşriyyatı tərəfindən ikinci "Bayatı-Şiraz" və "Şur" muğamları məcmuəsi çapdan çıxır. N.Məmmədov bu məcmuəni də qocaman tarzən Əhməd Bakıxanovun ifasında yenə də instrumental ifaçılıq üslubunda nota köçürmüşdür. 1963-cü ildə o, "Rast" və "Şahnaz" muğamlarını nota salır.

1965-ci ildə yeni "Segah-Zabul" və "Rahab" muğamları məcmuəsi nəşr olunur. Bu məcmuəyə daxil olan muğamları müəllif instrumental ifaçılıq üslubunda Əhməd Bakıxanovun ifasında nota salmışdır. Bu məcmuənin not yazısı əvvəlki nəşrlərdə olan prinsiplərdə saxlanmışdır. Muğamın daima hiss etdirən orqan punktu fonunda yazılmışdır. Müxalif, Hasar, Rahab, Əmiri, Pəncgah bölmələrində melodiya oktava həcmində ikiləşir ki, bu da xasiyyət etibarilə son dərəcə mələ-

hətli, təsirli və rəvan musiqinin ahəngdarlığına səbəb olur. Rəng və təsniflərdə də melodiya oktava həcmində ikiləşir ki, bu da muğam şöbələrinin mahnı və rəqs hissələri ilə ziddiyyətini nəzərə cərpdirir.

1970-ci ildə bəstəkar ayrıca olaraq "Cahargah" muğamını "Sovetski kompozitor" nəşriyyatı tərəfindən çap etdirir. Bu muğamı bəstəkar vokal-instrumental variantında dəstgah şəklində nota salmışdır. Muğam üzərində işləyərkən bəstəkar Azərbaycanın görkəmli xalq musiqiçiləri tarzən Bəhram Mənsurov və xanəndə Yaqub Məmmədovun ifaçılığından istifadə etmişdir. Mətnlərin sözləri Füzulinin və Natəvanın şeirlərindən götürülmüşdür. Təsniflərin mətnləri isə xalq sözləridir.

1978-ci ildə bəstəkar "Sovetski kompozitor" nəşriyyatı tərəfindən bütün muğamların anası sayılan "Rast" vokal-instrumental muğam dəstgahını qocaman tarzən, respublikanın xalq artisti Bəhram Mənsurovun və xanəndə Hacıbaba Hüseynovun ifasından nota salmışdır. Müəllif bu məcmuədə yazdığı geniş müqəddimə də "Rast" muğamının quruluş xüsusiyyətlərindən danışır. Məcmuədə verilmiş əlavə hissədə tarın quruluşu və səs sırası not yazısında təsadüf olunan dördüdəbir tonları müəyyən edən şərti işarələr şərh olunur. Rastın şöbə və guşələrinin mətnləri Füzulinin qəzəlləri əsasında yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qəzəllər şöbələrin musiqi məzmununa uyğun seçilmişdir.

N.Məmmədov "Rast" vokal instrumental muğam dəstgahının not yazısında xanəndəyə məxsus mürəkkəb ifaçılıq priyomlarını və ifaçılara xas olan müxtəlif üsulları not yazısına salmışdır. Məcmuəyə diqqət yetirdikdə biz "Rast" dəstgahının tam halda mükəmməl not yazısını görürük. Bildiyimiz kimi, muğamın dəstgah şəklində ifası zamanı şöbələrarası fasilədə "rəng" deyilən kiçik instrumental melodiya ifa olunur.

50-ci illərdə başlayaraq Azərbaycanda musiqi folklorunun, o cümlədən rənglərin toplanması və nəşr edilməsi sahəsində səmərəli iş görülmüşdür. Bu baxımdan Səid Rüstəmovun Ə.Bakıxanovun "Azərbaycan xalq rəngləri" məcmuələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

S.Rüstəmov iki dəftərdən ibarət "Azərbaycan xalq rəngləri" (1954-1956) məcmuəsini tərtib edərkən dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" əsərində yaratdığı ənənəni davam etdirərək rənglərin toplanmasının və nəşr edilməsinin zərurəri olduğunu qeyd etmiş, onların xarakterinə, melodiya-sına, ritminə fikir verərək müxtəlif qruplara bölmüşdür.

Məcmuədə "Rast", "Şur", "Segah", "Segah-Zabul", "Şüştər", "Cahargah", "Bayatı-Şiraz", "Kürd-Şahnaz" muğamlarının və onların şöbələrinin rəngləri verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məcmuədə yeddi əsas muğamdan "Humayun" muğamının və onun şöbələrinin rəngləri verilmişdir.

2-ci dəftərdə yeni rəng adlarına təsadüf olunur. Bu rənglərin səs düzümlü əsas muğamların səs düzümlü ilə eynidir. Burada fərq yalnız tonallıqdadır. Muğamların

bəzi hallarda müstəqil ifa olunan kiçik şöbələri ikinci dəftərdə rəng kimi təqdim olunub.

Ə.Bakıxanov Azərbaycanda mahir muğam ustası, istedadlı tarzən kimi şöhrət qazanmışdır. O, Azərbaycan musiqisinin milli ənənələrini inkişaf etdirmək işində səy göstərmiş və bütün yaradıcılığı boyu musiqi folklorunun toplanmasında və nəşr edilməsində böyük iş görmüşdür.

Ə.Bakıxanovun tərtib etdiyi "Azərbaycan xalq rəngləri" məcmuəsi də uzun təcrübənin bəhrəsidir. Bu məcmuə S.Rüstəmovun "Azərbaycan xalq rəngləri" məcmuəsindən bir qədər fərqlənir. Burada Əhməd Bakıxanov əsas muğamlardan əmələ gəlmiş əlavə muğamların da rənglərini vermişdir. Bunlar "Mahur", "Şahnaz", "Nəva", "Bayatı Qacar", "Mirzə Hüseyn segahı", "Rahab" muğamlarıdır. Əlavə muğamlar əsas muğamlardan tonallıq cəhətdən fərqlənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş məcmuələrdə eyni rənglərə təsadüf olunur. Məsələn, bu məcmuələrdə "Mayemi-Rast", yaxud "Mayeyi-Humayun" rənglərini misal göstərmək olar.

S.Rüstəmovun və Ə.Bakıxanovun məcmuələri xalq musiqisini öyrənmək üçün qiymətli bir materialdır. Əhməd Bakıxanovun nota aldığı ritmik muğamlar da çox maraqlıdır.

1968-ci ildə "Azərbaycan ritmik muğamları" məcmuəsi Əhməd Bakıxanov tərəfindən ilk dəfə olaraq nota köçürülmüşdür. Məcmuəyə xalq musiqisində geniş yayılmış ritmik muğamlardan "Arazbarı", "Ovşarı", "Heyratı", "Kərəmi", "Mənsuriyyə", "Simayi-Şəms", "Mani" və s. ritmik muğamlar daxil edilmişdir. Məcmuədə olan ritmik muğamları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onlar eyni prinsip üzrə qurulur. Lakin bununla belə eyni ilə onlar bir-birindən fərqlənilir. Birinci fərq onların hərəsinin müəyyən bir muğam üzərində qurulmasıdır.

Məsələn, "Kərəmi", "Bayatı-Şiraz muğamında "Mənsuriyyə" "Cahargah" muğamında, "Heyratı", "Mahur-hindi" muğamında, "Arazbarı", "Simayi-Şəms", "Mani" ritmik muğamları, "Şur" muğamı, "Ovşarı" "Şüştər" muğamı əsasında. Ritmik muğamları təşkil edən musiqi növlərindən xalq içərisində ən çox yayılan və inkişaf edən şikəstdir. Əgər "Kərəmi", "Heyratı", "Arazbarı" və başqaları bir variantda ifa olunursa, şikəstə bir neçə variantda işlənir. Məsələn, "Qarabağ şikəstəsi", "Kəsmə şikəstəsi", "Şirvan şikəstəsi" və başqaları.

Ramiz Zöhrabovun 1983-cü ildə Moskvada "Sovetskiy kompozitor" nəşriyyatında çap olunmuş "Azərbaycan təsnifləri" məcmuəsi maraqlı doğurur. Təsniflər xanəndə yaradıcılığında geniş inkişaf tapmışdır. Məcmuə müəllif tərəfindən 1965-1969-cu illərdə ilk dəfə nota yazılmış 100 azərbaycan təsnifləri əsasında tərtib edilmişdir.

Məcmuəyə əsas muğamların təsnifləri, sonra isə kiçik formalı muğamların təsnifləri daxil edilmişdir. Not

yazılarında müəllif lent yazılarından və xanəndələrin ifasından istifadə etmişdir. Məcmuə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə azərbaycan təsniflərinin poetik məzmunu və musiqi dilinin tədrisi, ikinci hissədə Azərbaycan təsniflərinin tədqiqi və təhlili verilmişdir.

Ramiz Zöhrabovun nota aldığı "Azərbaycan zərbi muğamları" məcmuəsi ilk dəfə 1986-cı ildə nəşr edilmişdir. "Zərbi muğamlar" təkrarən isə 2004-cü ildə buraxılmışdır. Bu iki nəşr arasında fərq ondan ibarətdir ki, birinci məcmuədə cəmi dörd zərbi muğam - "Mənsuriyyə", "Heyratı", "Arazbarı" və "Qarabağ-şikəstəsi", ikincidə isə bütün vokal instrumental zərbi muğamlar nəşr edilmişdir.

Not yazılarında zərbi muğamların hər birinin məzmununun qısa xarakteri verilir və sonra onların melodiyları, ritmikası, musiqi forması və digər nəzəri əsasları təhlil olunur. Müəllif tərəfindən not yazısında ilk dəfə olaraq tar və kamançanın partiyaları orijinal açarlarda qələmə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu musiqi nümunələri fortepiano da ifa etmək üçün yazılmışdır. Zərbi muğamların nota alınması zamanı müəllif respublikanın xalq artistləri Xan Şuşinski, Yaqub Məmmədov, Alim Qasimov, Hacıbaba Hüseynov, əməkdar artist Fatma Mehrəliyevanın ifasından və lent yazılarından istifadə etmişdir.

Zərbi muğamlarda istifadə olunan mətnlər klassik Azərbaycan poeziyasından götürülən nümunələrdir. Bunlar Füzulinin qəzəli ilə oxunan "Mənsuriyyə" muğamı və Nizami Gəncəvinin qəzəli ilə oxunan "Heyratı", "Simayi Şəms", "Heydəri" muğamlarıdır. Xalq mətnləri ilə oxunan "Arazbarı", "Ovşarı", "Mani", "Qarabağ-şikəstəsi", "Kəsmə şikəstəsi" zərbi muğamlar bu məcmuədə öz əksini tapıb. Arif Əsədullayevin nota aldığı "Bayatı-Şiraz" və "Humayun" (2003-cü il) instrumental muğamları da maraq doğurur.

A.Əsədullayev nota aldığı "Bayatı-Şiraz" instru-

mental muğam dəstgahlarında Azərbaycan tarının səslərinə uyğun gələn, temperasiya olunmuş səslər daha gözəl və özünəməxsus səslənir. O, not yazısında musiqi cümlələrini, frazalarını ayırmaq və muğam ifasında təmkinlik əldə etmək üçün vergül işarəsindən də istifadə etmişdir. "Humayun" muğamının şöbələri və güşələri qısaldılmış şəkildə nota köçürülmüşdür. Müəllif muğamı nota köçürərkən temperasiya olunmuş səslərdən istifadə etmişdir. Məcmuədə "Humayun" muğamının iki növü verilmişdir. Bunlar "Humayun" və "Qafqaz Humayunu"dur. 2005-ci ildə Arif Əsədullayev "Rast" və "Cahargah" instrumental muğamları məcmuəsini nəşr etdirmişdir.

Göstərilən hər iki məcmuədə instrumental muğamlar mahir muğam bilicisi, istedadlı tarzən və təcrübəli pedaqoq Elxan Mirzəfərovun ifasından nota alınmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Bayatı-Şiraz" və "Humayun", "Rast" və "Cahargah" muğamlarının not yazıları temperasiya olunmuş 12 pərdəli səs sisteminə nota köçürülmüşdür.

Əldə olunan bu not nümunələri muğam və onun instrumental hissələri üzərində elmi-tədqiqat işləri aparmağa, onun xarakterik xüsusiyyətini sistemətik surətdə işıqlandırmağa zəmin yaradır. Bu not yazıları hələ qədim zamanlardan bu günə kimi səslənən, xalq tərəfindən sevilə-sevilə dinlənən muğamların və onun instrumental hissələrinin elmi cəhətdən tədqiq olunması üçün ən zəruri materialdır.

● Mehriban PAŞAYEVA,
sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru

Ədəbiyyat

1. Ü.Hacıbəyov. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı. "Azərnəşr" - 1957.
2. M.S.İsmayilov. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı - 1960.
3. S.Rüstəmov. Azərbaycan xalq rəngləri (I və II dəftər). Bakı - 1954/1956.
4. N.Məmmədov. Azərbaycan muğamları. "Bayatı-Şiraz" və "Şur". Moskva - 1962.
5. N.Məmmədov. Azərbaycan muğamları "Cahargah və Humayun". Bakı - 1962.
6. Ə.Bakıxanov. Azərbaycan xalq rəngləri. Bakı - 1964.
7. Ə.Bakıxanov. Azərbaycan ritmik muğamları. Bakı - 1968.

Резюме

В статье отмечается о значении нотных записей муғамов, и говорится о роле муғамных сборников С.Рустамова, А.Бакиханова, Р.Зохрабова и А.А.Асədудлایева.

Ключевые слова: муғам, ноты, сборник, композитор, музыка.

Summary

Significance of note records of Mughams is stated in article and stated about the role of Mugham collections of S.Rustamov, A.Bakikhanov, R.Z.Zokharabov and A.A.Asadullayev.

Key words: mugham, notes, collections, composer, music.